

JÜRİLİ İTHAM SİSTEMİNİN TARİHİMİZ VE HUKUKUMUZDAKİ KÖKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Av. Teoman ERGÜL (*)

I — GİRİŞ

Ülkemizde son zamanlarda, hukukçular ve politikacılar arasında, özellikle ceza yargılama alanında yoğun sistem arayışları bulunmaktadır. Sanık ve savunucu yönünden ortaya çıkan pek çok olumsuzluğun kaynağının ceza yargılamasında uygulanan sistemden doğduğu gerçeğinin altı çizilerek vurgulanmaktadır. Örneğin, son olarak TBB'ndeki bir komisyon çalışması sırasında ortaya çıkan şu görüş Devlet Planlama Teşkilatına sunulan bir raporda açıklıkla belirtilmiştir: Ülkemizde uygulanan Alman Usul Kanunu, engizisyon sisteminin kalın izlerini taşımaktadır. Tam bir rönesans ürünü sayılamaz. En az karma bir sistemi yansıtır. Aslında karma değildir ve şiddeti azaltılmış bir engizisyon sistemidir, diyebiliriz. Ceza Yargılama Yönteminden yakınmaların kökeni de böylece ortaya çıkmaktadır. Yöntem yasamızdaki ilkeleri, niçin hazırlık so- ruşturmasının gizli olduğunu, sanıklarla avukatın görüşmesinin neden sınırlı ve gözetim altında tutulduğunu ve diğer pek çok hük- mü anlamak mümkün olmaktadır. Ancak, bu yöntemin süregit- mesi mümkün değildir. Çoğulcu ve katılımcı demokrasiyi rejim olarak benimsediğimizde onun gereği ve ona uygun ceza yargılama yöntemini geliştirmek zorundayız (1).

TBB'nin bu isteğine Adalet Bakanlığı (Araştırma Plan ve Ko- ordinasyon Dairesi APK) da, DPT Adalet Hizmetler Özel İhtisas Komisyonuna vermiş olduğu bir raporda şu öneri ile katılmakta- dır: «Ulusun hükme iştirakini sağlamak için, memleketimizde de jürili mahkemelerin kurulması yoluna gidilmelidir. Kelimenin tam anlamıyla yargı hususunda, ulusla devlet ne zaman kaynaşır ve bütünleşirse ulus adına gerçek adaletten o zaman sözedilebilir.»

Bu görüşler DPT Adalet Özel İhtisas Komisyonunun raporuna aynen yansımamakla birlikte, adalet hizmetleri ve yargılama ala- nında bir reform gereksinimi düşünce olarak kabul edilmiştir (2).

(*) TBB Yönetim Kurulu Üyesi.

Bilindiği gibi tarihi gelişim içinde demokratik sistem itham yöntemi'dir. Bu yöntemin Türkiye'de uygulanması zorunluluk haline gelmiş olmasına karşın pekçok hukukçu ve politikacıdan «ülkemiz gerçekleri» ve «bünyemiz» diye başlayan ve biten gerekçeler ile itirazlar gelmektedir.

Bu itirazlar iki yönden geçersizdir. Bir kere itham sistemi, ilk defa doğu ülkelereinde uygulanmış bir sistemdir (3). İkinci olarak, geciken adaletin adaletsizlik olduğu veya gecikmenin hükme tatsızlık vereceği sözleri bize ait değildir. Birincisi W. S. Landor (1775-1864) adlı bir İngiliz yazar; diğeri de ünlü İngiliz filozof F. Bacon (1561-1626) tarafından söylenmiştir. İtham sistemi olarak tanıdığımız anglo-sakson sisteminin, İngiliz kralı VIII. Henri'nin (1491-1547), Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki (1520-1566) Osmanlı yargı örgütünü ve çalışma yöntemlerini inceleterek İngiliz yargı sisteminde yaptığı reformun ürünü olduğunu da unutmamak gerekmektedir (4). Bu bakımdan öykündüğümüz sistemde, bizim de katkımız vardır ve bu nedenlerle de bünyemize uygun olmadığı söylenemez.

Bu çalışmamızla, Türk ve İslam hukukunda, jürili itham sisteminin köklerinin ve izlerinin araştırılması amacına yönelik bir deneme yapmak istemekteyiz.

II — İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE

TÜRKLER'in yargılama yöntemi üzerinde, özgün bir model oluşturacak kadar bilgimiz bulunmamaktadır (5). Türk adalet düşüncesinin temelini, aile düzeni ve topluluk disiplini oluşturmuştur. Konumuz ile sınırlı olmak üzere, Türk toplumlarında topluluk disiplininin, askerlik düzeni ile sağlanmış olduğunu görmekteyiz. Bu anlayışın sonucu olarak, askerlikten kaçma en büyük suçtur. Adam öldürme, hırsızlık ve zina gibi suçların cezaları da çok ağır olmuştur. Genellikle de idam cezası verilmekte idi (6).

Buna karşılık, göçebeliğin doğal sonucu olarak, hafif suçlara on günü aşmayan hapis cezaları verilmekte idi (7).

Yargı ve yargıcılık da bu disiplin anlayışının sağlanması için yaşamsal bir değer taşımıştır (8). Türk devletlerinin hemen hepsinde, adaletin sahibi, başı ve sembolü hakan idi. Hakan gerektiğinde bizzat yargılama da yapmakta idi.

Cezaların ağırlığı nedeniyle, sıkça kullanılan af yetkisi de hakanıdır.

Adaletin temsilcisi Hakanın halka karşı yapılan zulüm ve haksızlıkları bulup düzeltmesi de görevlerindendi. Bunun için mezalim dinlenmesi denilen toplantılar düzenlenirdi. Selçuklular da, Nizam ül Mülk tarafından kabul edilen eski bir Sasani geleneğine göre, nevruz günü hükümdar da halk önünde Mahkemeye çıkıyor ve herkes ondan şikayetçi olabiliyor ya da şikayetini sunuyordu (9).

Hakan adına adalet dağıtan yargıcıların ise, toplumun askeri düzeni nedeniyle genellikle komutanlar olması doğaldır (10). Bu komutanların çoğu da hakanın sıhrî hısımları olup genellikle siyasi suçlara bakmakta idiler. Bazen bu yargıcılar kurulunun başkanlığını da hakan yapmıştır.

Sivil nitelikli davalara kimlerin, hangi yöntemle baktığına dair elimizde yeterli bilgi bulunmamakla birlikte; Selçuklularda, Hakanın sivil dava duruşmaları düzenlediğini bazı kaynaklar yazmaktadırlar. Sivillerin davalarının Oğuzların geleneğine uygun biçimde gecikmeksizin çözüme bağlandığını da yine bu kaynaklardan öğrenmekteyiz (11). Bazen yargıcılar din ve ırk esasına göre ayrılmışlardır. Örneğin, Hazar imparatorluğunda yedi yargıcı olmuştur. Müslümanların, hıristiyanların ve musevilerin işlerine bakan iki yargıcının yanında bir yargıcı da Slavların davalarına bakmakla görevlendirilmiştir.

Devletin güvenliği ile ilgili olmayan davalara İl Beyleri bakmakta idiler. İl Beylerinin baktıkları davalarda ilin yaşlıları ise Jüri ya da danışman olarak görev yapıyorlardı (12).

Taraflara temyiz ve itiraz ile; af dilenme ve bunun için de Hakana başvurma hakkı tanınmıştı. İlhanlı Devletinde yargı kararlarının başkentte onaylandığı bilinmektedir.

Yargılama, Hakanın veya İlbeyinin çadırında veya çadırı önünde açık olarak yapılmakta idi. Selçuklularda at üzerinde adalet dağıtıldığına dair belgeler bulunmaktadır. Genellikle Türklerde kurultaylar ve anlaşmalar at üzerinde yapıldığına göre adalet dağıtımının bu şekilde yapılmış olmasında yadırganacak bir durum yoktur. Türkçede karganma, arapçada mubahale de denen yargılama yönteminde konuk ve komşuların varlığı ile oluşan bir jüri sözkonusudur (13).

Diğer yandan Oğuzlarda devletin hiçbir yetkisi Yabgu/Hakan da dahil olmak üzere, hiç kimsenin tek başına kullanabileceği bo-yutlarında değildir (14). İbni Fadlan, Oğuzların kişi ve aile hukuku

ile ilgili kararlar da dahil olmak üzere, tüm kararlarını toplanarak verdiklerini yazmaktadır. Bu şekilde oluşacak kararlara, sıradan bir Oğuz dahi muhalefet etmek ve böylece kararı yürürlüğe koydurmamak hakkına sahip bulunmakta idi. «Zira kimin haklı, kimin haksız olduğunu meydana çıkaracak olan tahkikat yapılip neticelenmedikçe, küçük olsun, büyük olsun herhangi kimseye karşı harekete geçmek bu ülke (Oğuz) hakkında adet değildir» (15).

III — MOĞOLLARDA

MOĞOLLAR'da (yargu) denilen mahkeme, feodal beylerin haklarını ve mallarını korumakla görevli idi. Yargu/Yargı, adliye, kanun, davacı ve davalının iddiası anlamına geldiği gibi Uygurcada hüküm ve kararı anlatmaktadır; Altay ve Osmanlı lehçelerinde mahkeme, hüküm, memur emri, diğer Türk lehçelerinde mahkeme kararı, dava, mahkeme, hukuki hak ve emir, hüküm; Moğolcada da mahkeme ve dava anlamındadır (16).

Moğollarda mahkemenin idaresi başlangıçta beylere aitti. Beyler yasalarını da kendileri koyarlardı. Sonraları yargu, sadece Cengiz Hanın emriyle Uygurca yazılmış olan Yasanamei Büzürk denilen bir yasaya göre hüküm vermeğe başlamıştır. Moğollar bu yasaya çok katı biçimde uymakta idiler (16/a).

Bunun sonucu olarak da Han, hukuk işlerinde karar vermek üzere özel görevliler atamıştır. Örneğin, Cengiz Han, ilk defa hukuk işlerine bakmak üzere atadığı bir Uygurluya şu emirleri vermiştir: «Seni hırsızlık ve sahtekârlık işlerinde hüküm ve ceza vermeğe memur ettim; her kim idama müstahak ise idam et, her kim cezaya müstahak ise cezalandır; halk arasında malların bölüşmesine ait işlerde şen karar vereceksin. Kararları kara tahtalara yazki, sonraki zamanlarda başkaları değiştirmesin.» (17).

Reşidüddin'e göre, Şiki-Kutuku-Noyon adındaki bu Uygur, görevini sadakatle yerine getirmiştir; özellikle sorguya çekmedeki tarafsızlığıyla kendini göstermiştir. Korkunun tesiri altında yapılan itiraflara önem vermemiş, hükümleri sonraki zamanlarda da daima dikkate alınmıştır (18).

Diğer yandan Moğollarda yarguya çekilenler elleri bağlı olarak yargılanırlardı (18/a).

(Yarguçi) denilen bu yasa koruyuculuğu görevine, daha sonra Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay atanmıştır. Yarguçi olmak için, Kutadbubiliki, Cengiz Han yasasını, bütün yasaları ve ken-

dinden önceki yargucuların yaptığı işlemleri iyi bilmek gerekirdi (18/b). Yargucu da hakim, kanun ve mahkeme başkanı veya Adliye vekili anlamındadır.

Moğollarda da büyük suçlarda yargılama işini yine Hakan yapardı. Orduda Yarguyu Büzürk denilen divana Emiri Yargun/Yargucu olan emir başkanlık ederdi. Egemenlik alanındaki başka yerlerde de Yargu Divanı kurulurdu. Yargucu emir, ordunun genel hakimi olduğundan Adliye vekili ayarında sayılmaktadır (18/c).

Moğollarda, ileride inceleyeceğimiz ülkelerdekine benzer Divanı Mezalim denen bir mahkeme yoktur. Hana bağımlı hükümdarlar, emirler, vezirler ve diğer devlet adamları, hatta şehzadeler yarguda yargılanırlardı (18/d).

Yargılama sırasında yemin, kararın oluşmasında büyük rol oynardı. Yargucu, iki taraf arasındaki çekişmeyi çözdükten sonra, haklı çıkan yana yarguname/ilam verirdi. Yargucunun verdiği bu karara emirler de dahil olmak üzere hiç kimse itiraz edemezdi.

Müslümanlar arasındaki şer'i ve hukuki çekişmelere ise, yargucu müdahale etmezdi. Bunlar arasındaki sorunlar İslam dininin esaslarına göre çözümlenirdi. Moğolların müslümanlığı kabullerinin ilk yıllarında, müslümanlar arasındaki davaların çözümü için İslam hukuku ile örf ve adetini bilen Hakemi Memalik denilen bir memur Han tarafından atanmağa başlanmıştır. Diğer müslüman memleketlerdeki kadıya benzeyen bu memur, çekişmeleri şeriat esaslarına göre çözüme başlamıştır. Tarafların müslüman olması şartı ile, bu memurlar halk ile askerler arasındaki çekişmeleri de çözmüşlerdir. Ancak, sonraları batı Moğolları olan İlhanlılarda kadılık ve Kadilkuzat şeklinde örgütlenme başlamıştır. Kadıların ve müderrislerin atamaları Kadilkuzatın başkanlık ettiği Divanı Kuzatı Memalik tarafından yapılmıştır.

Sınıflı bir toplum olan Moğollar'da yargı daha çok albatu denen sınıfın suçlarına ve çekişmelerine bakıyordu ve yargılama ile ilgili memurlar da albatuların sırtından, aldıkları mahkeme harçları ile geçinmekte idiler. Hatta, çeşitli kabahatler için alınan para cezaları, cezalananın efendisine gitmekte idi. Beyin bilgisi olmadan onun albatusunun para cezası da alınmazdı. Bu konu ile ilgili şu hüküm yeterli bilgiyi içermektedir: «Oyrat-Moğol Kanunnamesi m. 12-Genellikle, ceremeyi alacaklardan kendi başına hiç kimse tahsil etmemelidir. Mübaşirle birlikte suçluyu noyana götürüyor ve icabeden para cezasını alıyor. Eğer dava sahibi, kendi beyinden

mübaşiri beraberinde almadan ceremeyi kendi başına tahsil ederse, bu paradan (veya maldan) müddeinin beyine hisse ayrılır, memur ve mübaşirlere harcırah verilir, mütebakisi ise hırsızın sahibi olan beye teslim edilir. Eğer dava sahibi kendi beyinden mübaşiri olarak diğer taraf beyinden mübaşiri beraberinde götürmeyip ceremeyi tahsil ederse, bu cereme tamamiyle elinden alınır ve müddeialehyin sahibi beye teslim olunur.» (19).

Moğol yargılama sisteminde önemli bir organ da, sadece tacirler arasındaki çekişmeleri çözümleyen Meliki Tüccar adındaki memurdur. Bu memur hükümet tarafından atanmakta idi. Ticaret için memleket içinde ve dışında bulunan bütün tacirler Meliki Tüccara başvurmakta idiler (19/a).

Moğol kurumlarının etkisi, doğal olarak bağımlı diğer devletlerde de görülmektedir. Örneğin Altınordu devletinde Ergaciyye denilen yargucular sözkonusudur. Arap gezgini İbni Batuta, Harizm emirinin sarayına her gün kadı ile maiyetinin gelerek kendilerine ayrılmış yerde oturduklarını, bunların karşısına da yargucu ve maiyetindeki sekiz emir gelerek dava dinlediklerini, şer'i işlerin kadı tarafından, diğer idari ve örfi işlerinin de yargucu ve emirler tarafından çözümlendiğini yazmaktadır (19/b).

IV — İSLAMİYETTE

İSLAM yargılama sisteminin temelini kadı oluşturmaktadır. Kadı, veliyyül'emr/Ulül emr tarafından atanan kişiye verilen isimdir. Abbasi halifeleri zamanında kadılar, para vererek iltizam suretiyle atanırlardı.

Kadılar, önceleri halk arasında doğan çekişmeleri şeriat hükümlerine göre çözmek/hall ü fasl etmek için görevli idiler. Sonraları, deliler, yetimler ve benzeri kişilerle ilgili sorunları çözmek, müslümanlara ait vasiyetnameler düzenlemek ve vakıfları denetlemek gibi görevler de kendilerine verilmiştir. Fatımiler zamanında, altın ve gümüş ayarına ve tartılarının doğruluğuna bakmak gibi görevler de yüklenmişlerdir.

Türklerde Hakanın durumu, islam hukukundaki veliyyül'emr için geçerlidir.

Kadılar veliyyül'emre vekil olarak yargılama yaparlar ve hüküm verirlerdi; bunun doğal sonucu olarak da veliyyül'emr tarafından azledilirlerdi. Ancak, veliyyül'emrin ölümü ile kadıların görevleri sona ermemektedir. Çünkü, islam hukukuna göre, veliy-

yül'emr kamunun temsilcisidir. Kamu/halk devamlı olduğu için veliyyül'emr ölse bile, onun halk adına atadığı kadının görevi devam etmektedir.

İslam hukukunda, hâkim, kadı ile birlikte kadıyı atama yetkisi olan veliyyül'emre de de verilen ve kadıdan daha geniş yetkiyi ifade etmektedir.

İslam hukukunda da, halk arasındaki çekişmelerin çözümü bizzat peygamber ve dört halife devrinde halifeler tarafından çözümeğe çalışılmıştır. İslam devleti büyüdüktan sonra, adalet dağıtma işi niyabeten başkalarına yaptırılmıştır. İlk vekil atamasının Hz. Ömer zamanında olduğu bilinmektedir (20).

Halifeliğin emirlikten ayrı olduğu zamanlarda islâm yargısının sivil niteliği baskındır.

Diğer yandan, islam hukukunda fetva kurumunun önemli ve özgün bir yeri vardır. Fetva, bir olay ve işlem hakkındaki şeriat hükmünün bildirilmesi ve o konu hakkında verilen bilgi demektir. Bu beyan ve bildirme işlemi yapan kişiye müftü; yapılan işleme de ifta denilmektedir. Fetva isteyen kişi müstefti; istek işlemi de istifta diye adlandırılmıştır.

Kadı ile müftü, kaza ile ifta arasında büyük farklılıklar vardır (21). Biribiri ile karıştırılmaması gerekmektedir. Kaza ile iftanın bir kişide birleşmesi dahi mümkün değildir (22). Konumuz dışında kaldığı için sadece değinilmekle geçilen bu konulardan sonra, islam hukukuna göre yargılamanın yapılışını özetlemek mümkündür.

Öncelikle, bugünkü hukukumuzda önem verilmeyen pek çok konunun islam hukukunda ayrıntılı biçimde düzenlendiğini görmekteyiz. Örneğin, kadıların nitelikleri, davranışları, ilişkileri konusundaki ayrıntılı hükümler bugün için dahi geçerli ilkeler içermektedir (23).

İslam yargılama sisteminde açıklık asıldır. Ayrık bir durumun varlığını saptayabilmiş değiliz.

Bu yargılama sisteminde savcılık kurumuna benzer bir suje de yoktur. Davacı davasını kadı huzuruna kendisi doğrudan götürmek yetkisine sahip olduğu için savcılık kurumuna gerek görülmemiştir.

İki taraf yargılama için kadının karşısına gelince, önce davacı, davasını anlatır. Ya da yazılı dilekçesinin içeriği, kadı tarafından davacıya yinelettilir.

Bu aşamada kadı, davayı doğru bulmadığı takdirde reddetmek yetkisine sahiptir.

Kadı, davanın açılmasında bir yanlışlık bulmadığı takdirde, davalıyı sorguya çeker. Davalının iki şekilde davranma olasılığı ve olanağı vardır. Ya davacının davasını kabul ve iddia edilen şeyi ikrar eder, Kadı bu ikrara göre karar verir.

Ya da davalı, davacının iddiasını inkâr eder. Bu halde de kadı, davacıdan davasının isbat için delil ister. Kadı ikame edilen delillere göre karar verir.

Kadı, mahkemede baktığı davalara dair sicillat denilen bir defter tutardı (24). Dava sırasında kadının yanında bir kâtip bulunması gerekirdi; kâtip bulundurmanın sünnet olduğu belirtilmektedir (25).

Kadı gerekirse, yargılama sırasında tercüman da görevlendirilir.

En önemlisi kadı istişare etmelidir. Gerçeğin ortaya çıkmasını amaç edinmiş olması gereken kadı, bir olay hakkında tereddüt ederse fıkıh bilginleri ile istişare etmelidir (26). Konumuzla ilgili olarak, kadının yargılama sırasında yalnız oturmayıp yanında fıkıh bilginlerinden bazı kişileri hazır bulundurması istenilmektedir. Bu kişiler ile istişare gerekebilir. Yalnız, kesinlikle, istişare davacı huzurunda yapılmamalıdır (27). Bir anlatıma göre, Hazreti Ebu Bekir, yargılama sırasında Hazreti Ömer'i, Hazreti Osman'ı ve Hazreti Ali'yi yanında bulundurmuş. Kadının yalnız yargılama yapmasının gadr ve rüşvet töhmetleri doğurması olasılığı bu ilkenin ortaya atılmasının nedeni olarak gösterilmektedir (28).

İslam yargılama sisteminin itham sistemi olduğu kuşkusuzdur. Jüri ise bu bağlamda ortaya çıkmaktadır. Mısırlı islam hukukçusu Abdülkadir Udeh de bu istişare geleneğinin/şura prensibinin, demokratiklik sağlayan bir ilke olduğunu söylemektedir (29).

İleride irdeleneceği üzere, gizli istişare ile aleniyeti sağlama amacına yönelik bu kuralların çağdaş yargılama sisteminin jüri olgusu ile ilişkisi bu aşamada zayıf olmakla birlikte, ilk uygulamalar olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak, ileride Osmanlı kadı sisteminde daha belirgin özellikler bulacağımızı sanmaktayız.

V — İSLAMİYET SONRASI TÜRKLERDE

TÜRKLER'in islam dini ile temasa geçmeleri ve islamiyeti kabul etmelerinden sonra yaşam ve kurumlarında büyük bir karmaşa başgöstermiştir. Oğuzlar/Türkmenler geleneklerini, örf ve yasalarını korumak için çaba gösterdikleri gibi, yöneticiler de islam kurallarını hemen benimsemiş değillerdir. Bu konudaki değişik görüşlerin, sonraları şeriat yanlıları tarafından yakıştırıldığı yaygın bir düşüncedir. Örneğin, Timur'un din bilginlerine ve şeyhlere bağlı olduğu savı, Z. V. Togan'a göre Horasanlı Seyyid Abu Talip'in uydurduğu sahte Tüzukat ile ortaya çıkmıştır (30). Bunun gibi Selçukluların islam kaidelerine göre düzenlenmesi de İranlıların veya İran kökenli devlet adamlarının gayretlerine dayanmaktadır. Bu konuda örnek Nizam ül Mülk'tür. Daha sonraları bile Osman beyin adından Osmanlı Devletinin kuruluşuna kadar olaylarda islama bağlılık gösteren değişiklikler yapıldığı bilinmektedir.

Türkler ile islam dini arasındaki çekişme, yasa ve töre ile şeriat arasında egemenlik savaşına dönüşmüştür (31).

Olcaytu, Özbek ve Timur devirlerinde divanda yasayı yargıcu, şeriatı ise kadı temsil etmişlerdir (32). Karahanlılar devletinde, Kaşgar ve Yarkent gibi Türk illerinde ise Yargucuların yerini kadınlar almıştır (33). Ancak, genellikle Türk devletlerinde yasa ve yargıcu uzun süre, hatta Osmanlıların Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar önde gelmiştir. Hatta Timur, tarikatların ordu içinde yayılmasını önlemeğe büyük çaba göstermiş; şeyhleri minareden attırmış; şeyhlere mürit olan bey ve erleri kılıçtan geçirmiştir (34).

Göçebe oğuzların kurduğu Selçuklu devletinin de aynı sıkıntıları yaşadığı muhakkaktır. Öncelikle, oğuzlar hükümdarı devletin yegane söz sahibi kabul eden iranlıların ve Nizam ül Mülk'ün egemen kılmağa çalıştıkları devlet anlayışına yabancılık çekmişlerdir (35).

Selçuklular döneminde örfi, şer'i ve askeri nitelikli mahkemeler birlikte görev yapmışlardır. Ancak, töreye göre hüküm veren örfi mahkemeler öncelikli olmuşlardır (36). Sultanların da yönettiği örfi mahkemelerde oğuzların, geleneksel yöntemleri uygulanmıştır (37). Sultan, sivil yönetim içindeki davalara hergün kendisi bakmakta idi; miras, aile sorunlarına geleneksel biçimde gecikmesiz çözümler getiriyordu (38). Taşra örgütleri de vardı (39).

Selçuklularda din alanına ilişkin davalarda dinsel nitelikli şeriat mahkemelerinde çözümlenmekte idi (40). Nizam ül Mülk, ka-

dıların durumlarının teker teker bilinmesi gerektiğini, âlim, zahid ve zalim olmayanlara görev verilmesini ve devlet bütçesinden aylık verilerek atanmalarını önermektedir. Emirlerin de kadıların adaletle hüküm vermelerini ve adalet saraylarının işlerine dikkat etmelerini salık vermektedir (41). Dinsel davalara bakan kadıların başlarında Kad'ıl Kudat bulunuyordu (41/a). Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi kadıların baktıkları işlerdendi. Askerlerin davaları ile miras işlerine ise Kadıleşker denilen ordu kadıları bakarlardı (41/b).

Selçuklularda bu yargı yerlerinden ayrı olarak, ağır siyasi suçları yargılayan Divan-ı Mezalim/Yuvuluk'us Sultan denilen askeri nitelikli mahkemeler de vardı (42). Mezalim Divanı denilen bu mahkemeleri Abbasiler, Gazneliler, Zengiler ve Memluklarda da görmekteyiz. Memluklarda, divanın adı Darüladl'dir. İlk defa halkın yakınmalarını dinlemek üzere Şam ve Halep emiri Nurettin Mahmud bin Zengi özel bir bina yaptırmıştır. Daha ziyade halk ile yöneticiler, tahsildar ve nüfuzlu kişiler arasındaki davalara bakan bu divana çoğu kez halife ve hükümdarlar gelir ve halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Bu mahkemelerin başında diğer zamanlarda Emir-i dad/Emiri bar, veya Dadbeg/Barbey bulunuyordu. Aslında Emir-Dad'ın Adalet Bakanı, İstintak başkanı ve cezaevi müdürü gibi görev ve yetkilerinin bulunması bunların hakim niteliklerini azaltmaktadır (42/a).

Ayrıca ordu mensuplarının davaları da kadıaskerler tarafından görülmekte idi (43).

Selçuklularda adalet işlerine bakanlar özellikle örfi yargılama yapanlarla kadılar hükümetten bağımsız çalışmakta idiler. Böylece siyasi veya idari bir baskıya maruz kalmadan adalet dağıtabiliyorlardı.

Yargılama sisteminin, örfi mahkemelerde, geleneksel yöntemler gibi olduğuna ve hatta at üzerinde bile adalet dağıtıldığına yukarıda değinildiği için burada açıklama yapılmayacaktır.

Yargılama işlevini Beylikler döneminde kadılar yüklenmişti. Karaman Beyliğinde kadıaskere de rastlanılmaktadır (44).

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde de adli ve dini işlere kadılar bakmakta idiler. Ayrıca askerlerin işlerine bakan ordu kadıları vardı. Bunlara Kadi Muasker denilirdi. İllerde de kadılar bulunurdu. Bütün bu örgütün başında ise Divan-ı Sadaret adında bir kurul bulunurdu. Bu kurula Kadil Kuzat başkanlık yapardı. Bun-

dan dolayı da bu devletlerde Kadilkuzat, Sadrı Ali, Sadr, Kadıasker veya Sadaret diye de adlandırılırdı (45).

VI — OSMANLILARDA

Osmanlılara kadar, müslüman ve islamiyeti kabul etmiş olan Türk devletlerinde, yargı gücü, örfi, şer'i ve askeri olmak üzere bölünmüştür (46). Bu bölünmüşlüğü Osmanlılarda da devam ettiği düşüncesi tarihi gerçeklere uymamaktadır (47).

Osmanlılar, şer'i mahkemelerde örfi, dini ve hukuki bütün sorunları çözümlemişlerdir. Bu mahkemelerden başka mahkeme de olmamıştır (48). Osman beyden başlayarak bütün padişahlar, türklerle has töre/yasaları devletin kuruluş düzeni ve işleyişi için temel ilkeler olarak kabul etmişler, korumuşlar ve uygulamışlardır (49). Onsekizinci yüzyıla kadar da örf, şeriat hükümlerine üstün tutulmuştur (50).

Osmanlılar bu töre/yasaları, ayrı mahkemelerde uygulamak yerine, maddi hukuku, din kaidelerini yorum yoluyla töreye/yasaya uygulamak suretiyle yargılama birliği sağlamağa çalışmışlardır. Kararlarda kanun ve şeriat birlikte anılmıştır. Osmanlılar, bu uygulamayı, diğer islam ülkelerinde rastlanmayan bir biçimde, yasama faaliyeti ve tek yargı yerinde, öncelikle bu yasaların uygulanmasını sağlamak suretiyle sağlamışlardır. Örneğin, bir Ebüssuud fetvasında, suç ve ceza hükümlerinde padişah yarasının/örf öncelikle uygulanması salık verilmiştir (51).

Uriel Heyd de bu olguyu fevkalade doğru bir şekilde vurgulamaktadır (52).

Ancak, 1695 yılında tahta çıkan II. Mustafa, Sadriazamına verdiği bir emirde; bundan böyle sadece Allah ve Resülü tarafından emredilen cezaların verileceğini ve bütün emirlerin sadece dini hukuka dayalı olacağını ve kanun tabirinin artık şeriatla yanyana zikredilemeyeceğini bildirmiştir (53).

Bu değişmeyi, İmparatorluğun duraklama ve gerileme devirindeki dine sarılarak kurtulma çabaları ile açıklamak gerekmektedir. Mustafa Akdağ'ın ifadesiyle «...kötüye gidişin kökünde ekonomik nedenlerin yattığını düşünmek o günün kafalarınca mümkün olmadığından sorunları dinsel yönden» ele almışlardır (54). Bu günlerden sonra din adamları, laik Türk anlayışına karşı çıkmak cesaretini kendilerinde bulmuşlardır (55). Bu konuda ayrıntıya girmek

konumuz dışında kaldığından ayrı ve ek bir inceleme yapmak istemekteyiz.

1 — KADILIK KURUMU

Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrine kadar, kadılar, halkın dini, hukuki ve örfi sorunları ile birlikte, diğer islam ülkelerinden farklı olarak, şehir ve kasabaların belediye işlerini, vekalet-name düzenleme ile alım-satım işlemlerinin yapılmasını, padişah fermanlarının yerine getirilmesini de üstlenmişlerdir (56). Bu nedenle kadılara, hakimü's-şer'i veya sadece hakim de denilmiştir. Kadı'nın kişiliğinde görev birliği diyebileceğimiz kadıya özgü bir sorumluluk odağı oluşmuştur (57).

Kadı, aşağıda ayrıntıları ile anlatılacak görevleri ve yetkileri nedeniyle bölgesinde/kazada vali ve mutasarrıftan sonra padişahı temsil eden en önemli kişidir.

Kadılarının görevlerini daha yakından incelediğimizde, görev ve yetkilerinin dört alanda yoğunlaştığını görüyoruz. Öncelikle ve diğer islam ülkelerine koşut olarak, ana görevleri adalet dağıtmaktır. Yargı görevidir. Kaza bölgelerinde yaşayan bütün insanların ırk, din, mezhep ve renk gözetmeksizin aralarında doğacak her türlü anlaşmazlığın çözümlenmesi, nikah akdi, boşanma, vasi ve kayyım atanması, nafaka, gaip kişilerin mallarına kayyım atanması, yetim mallarının korunması ve idaresi, vakıfların tescili, vakıflara ait çekişmelerin çözümlenmesi, tereke işleri kadıların yargı alanındaki görevlerinin önemli bir bölümünü teşkil etmiştir (58).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bölgesine gönderilen padişah ferman ve buyruklarının sicille yazılması, ilanı da kadıların yönetsel görevlerindendi. Bu buyrukların yerine getirilmesi yanında, savaş sırasında asker toplamak, mevcut yeniçeri serdarını görevden alarak yerine yenisini atamak, sancak içindeki askeri sınıfı denetlemek, mevcut silah ve mühimmatın sayılması gerektiği zaman yazılan fermanların gereğini yerine getirmek de kadıların görevlerindendi. Ayrıca İstanbul'dan gönderilen Siyer-i Nebevi ile Takvim-i Vekayileri isteyen kişilere okutmak, ödünç alandan geri almak, sancak içindeki dini ve sosyal kurumlarda görev yapan imam, müezzin, vaiz, hatib, devirhan, ferraş, çerağ, müderris, vakıf mütevellisi, nâzırı, kâtibi ve cabisi vb. gibi yetkilileri atamak, azletmek, maaşlarını yükseltmek, aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları gidermek gibi konularda Dersaadete arzda bulunmak da kadıların yetkilerinde olan işlerdendi (59).

Kadınların görev alanlarının üçüncüsünü malî konular teşkil etmiştir. Avarız ve nüzul vergilerinin toplanması, değişik tarihlerde toplanması gereken salyane türünden vergilerin toplanıp ilgili yerlere gönderilmesi, bazı mukataa gelir ve giderlerinin kontrol edilmesi, avarız vakıfları ile ilgili vakıf kurumların yıllık gelir ve giderlerinin kontrol edilmesi, gerek görüldükçe avarızhanelerin yeniden yazılması, hazerriyye ve seferiyye türünden vergilerin toplanması, görevlendirilmeleri halinde bazı gümrük resimlerinin tahsil edilmesi malî görevlerden bir bölümünü oluşturmaktadır. Vergilerle ilgili çekişmeleri çözmek de yine kadınların görev ve yetkileri arasında olmuştur (60).

Kadınların en önemli görevlerinden birisi de bölgelerindeki belediye hizmetlerinin yürütülmesi olmuştur. Şehirlerin alt yapısını oluşturan, içme suyu, kanalizasyon ve su şebekesini düzenlemek, topluma hizmet götüren bazı vakıf kurumların gerektiği vakit bakım ve onarımlarını yaptırmak, genel olarak şehrin temiz tutulmasına çalışmak, tüketicinin korunması amacıyla mevsimine göre zahire ve eşyaya narh vermek, şehre ekonomik yönden canlılık veren teşkilatları denetlemek, şeyhleri olmayan esnaf guruplarının başına atamak, belediye görevlerinin bir kısmıdır (61).

Osmanlı devletinde kadılık, biri askeri sınıfların diğeri de şehir ve köyler halkının çekişmelerini çözümlenmek üzere iki türdür. Ancak, kazaskerlik ve kadılık bir bütün teşkil edecek şekilde örgütlenmiştir.

I. Murat döneminde askerlerin dinsel ve hukuki işlerine bakmak üzere kurulmuş olan kazaskerlik makamına ilk defa Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Paşa atanmıştır (1362). İlk Osmanlı Divanının/Bakanlar Kurulunun oluşması sırasında Bursa Kadısı Divana katılmıştır. İmparatorluğun topraklarının genişlemesi üzerine, 1480 yıllarında, kazaskerlerin sayısı ikiye çıkarılmış; Anadolu ve Rumeli Kazaskerlik makamları kurulmuştur (62). Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskerinden daha önde sayılmıştır. Bir ara, çok kısa bir süre için, Yavuz Sultan Selim zamanında Arap ve Acem Kazaskerliği de kurulmuş olmakla birlikte, bilahare bu kazaskerliğin görevleri Anadolu kazaskerliğine verilmiştir.

Kazaskerler, Divan-ı Hümayun toplantılarında, Sadr-ı Azamın solunda otururlardı.

Kazaskerlerin atanması, genellikle iki yıl için olmakla birlikte, 17.yy. başlarından itibaren bir yıla indirilmiştir. Kazaskerler büyük kadılar arasından atanırlardı.

Kazaskerlerin görevleri yalnız askerlerle ilgili sorunları halletmek olmamıştır. Onyedinci yüzyıl başlarına kadar, kazaskerler kendi bölgelerindeki yüzelli akçelik kadılıklar ile kırkar akçelik müderrisliklere bizzat kendileri atama yaparlardı. İlmiye sınıfına ait bu atamalar için, önceden planlama yapar ve kararlar alırlar; bu kararları ruzname denilen defterlere kaydederler; sırası gelen kadının atanması için padişaha arzda bulunurlardı. Padişah onayından sonra atama bir mektupla ilgiliye bildirilir ve beratını alması istenirdi. Kadıların görev süreleri kesin olarak belli olmamakla birlikte fazla uzun değildi. Mustafa Akdağ'a göre, bu süre bir yıl müddet-i örfi, bir yıl uzatma olarak iki yıldır (63). Sonra, kadı İstanbul'da mülazemet denilen bir yıllık dönem geçirmekte idi. Bu dönem Uzunçarşılı'ya göre iki yıldır. Kadıaskerlerin hazırlamış olduğu deftere/Ruzname'ye göre sırası belli olan, ancak görevdeki kadının görev süresinin dolmasını bekleyen kadının bu beklemesine tevkit müddeti denirdi (64).

Kadıaskerler, üçyüzelli ve beşyüz akçelik kadılıklarla, kırk akçeden fazla müderrisliklere atamaları, Sadrı Azamla görüşükten sonra yaparlardı. 17.yy. sonları ile 18.yy. başlarında ise, kırk akçeden yukarı müderrislerle, yüzelli akçeden fazla kadıların ataması, Şeyhülislamın arzı ile yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, kazaskerlerin etkilerinin azaldığını, buna karşılık Şeyhülislamın gücünün arttığını göstermektedir (65). Bu tarihlerde imparatorluğun çözülmeğe başladığını ve islamaşma hareketinin arttığını da anımsamalıyız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi imparatorluğun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde, yargı organının kazaskerler ve asker ve sivil kadıların bir bütün oluşturduğunu görmekteyiz. Köylüler ile askerler arasında çıkan anlaşmazlıkların Hükümetin emriyle, kadıların tarafından görülmesi gerekmekte idi. Sadece bu hükümlerin infazı Hükümet tarafından yapılırdı (66). Diğer yandan, asker ve sivil şahısların terekelerine el koyan ve mirasçıları arasında bölüştüren kassam'lar asker ve sivil olarak ikiye ayrılmakla birlikte, zaman zaman görev alanları çakışmakta ve birbirleri ile, özellikle de askeri kassam'lar kadıların işbirliği yapmakta idiler (67).

Onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar hizmet gören, toprak kadıların (68); yine aynı devirde köylere kadar giderek adalet işlerini yerinde gören ve denetleyen mehayif müfettişleri/kadıları (69); kara ve deniz ordu kadıların (70) da bütünüün parçaları olarak yaşamışlardır.

Bu dönemde, kadıların verdiği kararlar aleyhine ilgililerin itiraz/şikayet/temyiz hakları da birlik ve laiklik açısından özellik göstermekte idi. Osmanlı İmparatorluğunun görkemli günlerinde, şeriyeye mahkemelerinden verilen hükümlülere, ilgililerce itiraz olunduğunda, ya da kadılar tarafından verilen hükmün yeniden incelenmesi istendiğinde, bu davalar, İstanbul'da Sadr-ı Azamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, İstanbul, Eyüp, Üsküdar ve Galata (Bilad-selase) kadılarının iştiraki ile toplanan bir kurulda görülürdü. Bu duruşmalara, huzur mürafaası denilmekte idi. Huzur mürafalarına bazen, özellikle, Sadr-ı Azamın veya kazaskerlerin savaş dolayısıyla İstanbul'da bulunmadıkları zamanlarda, İstanbul'da bulunan kazasker veya kazaskerlerden biri ya da kadılardan biri (herhalde toplantıya katılanların en kıdemlisi) başkanlık ederdi. Bu toplantılarda kazaskerler örf denilen bir serpuş giyerlerdi. Huzur mürafaları, Divan-Hümayun'un haftada dört gün toplandığı yıllarda bu oturumların ardından yapılırdı (71). 17.yy.dan sonra, Divan toplantıları haftada iki güne inince, Sadr-ı Azam da Cuma günleri Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile çarşamba günleri de İstanbul ve Bilad-ı selase kadıları ile huzur mürafaları yapmağa başlamıştır. Dinselleşme hareketinin artması ile birlikte 1834 yıllarından sonra, cuma gününün dinsel yönü ağır basmış ve cuma toplantıları perşembeye; çarşamba oturumları da pazartesi gününe alınmıştır.

1838 yılından sonra huzur mürafaası, Şeyhülislamın başkanlığında yapılmaya başlanmıştır. Adı da meşihat mürafaası olmuştur. Ancak, kazaskerlerin başkanlığında duruşma yapılması yöntemi de devam etmiştir. Bir işin hangi tür duruşmaya tabi olduğuna da Divan-ı Deavi karar vermekte idi.

Görüldüğü gibi, yargı gücündeki bölünme çok sonraları olmuştur. Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere, Osmanlı imparatorluğunda sivil, asker ve dinsel nitelikteki bütün davaları, taşrada kadılar çözmekte idiler. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri askeri davalara bakmakta idiler ise de, bazen aynı görevi kadılar yaptığı gibi, kadıların atama ve hizmet denetimleri de kazaskerler tarafından yapılıyordu. Bu arada Osmanlı yargılama sisteminde, başlangıçta kadıların dışında bir mahkeme olmadığını da vurgulamalıyım.

İlke olarak, yargı görevi kadılar tarafından yerine getirilmekte idi. Her kaza ve sancak bölgesine bir kadı atanırdı. Önceleri, imparatorluğun yükseliş döneminde, kadı, bölgesindeki şehir, kasaba ve köylerde görevini fizik olarak yerine getiremeyeceğinden

kendisine naib denilen yardımcılar seçerdi. Niyabet kurumu diğer islâm ülkelerinde de vardır. Örneğin, Memluklarda, 1331 yılında Kahire'de 50 naibin görev yaptığı bilinmektedir. Ancak, Osmanlılarda kadı, naib sayısını kendiliğinden arttırmak yetkisine sahip değildi. Önceleri bizzat padişahın izni gerekmekteydi. 1385 yılında İstanbul'da altı naib bulunmakta idi. Oysa, 15.yy.da İstanbul'da 13 nahiye bulunduğuna göre her nahiyede bir mahkeme olmadığı sonucuna varılabilir (72). Nahiye örgütünün Tanzimattan sonra kurulduğu gözönüne alınırsa o tarihte İstanbul'da 13 nahiye bulunduğu şeklindeki bilgide bir yanlışlık olması gerekmektedir.

Onaltıncı yüzyıldan sonra ise, kadıların otoritelerinin kırılması, görevlerinin bir kısmının Sancakbeylerine verilmesi ve şehir yönetimlerinde etkisiz konuma düşmeleri sonucu (73), kadılık kurumu da bozulmağa başlamıştır. Bu dönemde kadılıklar eski bir Şeyhülislama, ya da bir eski kadıaskere veya bir ilmiye sınıfı mensubuna berveç-i arpalık olarak verilmeğe başlanmış; bu şahıslarda görev ve yetkisi azalmış, otoritesi kırılmış kadılık görevini iltizam usulü ile atamış oldukları naibler marifetiyle yürütmeğe başlamışlardır (74). Naiblerin atamaları bu dönemde Şeyhülislamlık makamının onaması ile olmakta idi. Pek çok kere yolsuzluk ve adaletsizliği arttıran bu usulü merkezi yönetim şiddetle yasaklamasına karşın engel olamamıştır. Bu dönemde İstanbul kadısı kendi bölgesinde 26 naib atamıştır; Galata kadısı ise 44 naib ataması yapmıştır (75). 1385 yılında İstanbul'da 6 naib/mahkeme olduğu düşünülürse, bölünmenin vahameti de anlaşılabilir.

Böylece giderek, haklaştırma işlevine naiblik kurumu sahip çıkmıştır (76).

1383 tarihli Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi ile yargı işlerinde çalışanların Şeyhülislam başkanlığında bir komisyon tarafından sınava tabi tutulmaları ve kazananların eline bir pusula verilmesi, kadı ve naiblerin bunlar arasından atanması şeklinde bir düzenleme yapılmış çalışılmış ise de rüşvet, iltimas ve kayırma yolu ile kurum sür'atle yozlaşmıştır (77).

Devlet kuruluşu içerisinde yeri, görevi ve yetkileri yukarıda özetlenen biçimde oluşan kadılık kurumunun yapısal özellikleri de şöyle özetlenebilir.

Osmanlılarda yargı işlevi yapan tek organ kadılar veya Şeriyye Mahkemelerinin görev alanları, yetkileri ve otoriteleri, diğer islam ülkelerine ve Selçuklulara göre daha geniştir; devlet hiyererşisi

içinde daha etkili bir konumları vardır (78). Ayrıca, yine yukarıda açıklandığı üzere, diğer islam ülkelerinden farklı olarak, Şeriyye Mahkemelerinde örf ve padişah yasa ve buyrukları öncelikle uygulanmıştır. Yine, diğerlerinden farklı olarak Osmanlı kadılarının icra yetkileri de olmuştur (79).

Yargılama elemanları ve yöntemleri açısından yapacağımız bir irdilemede de ortaya ilginç sonuçlar çıkarmaktadır.

Osmanlılarda, genellikle kadınların/naiblerin görev yapabilecekleri resmi özel bir yapı olmamıştır. Kadı veya naibler, kendileri ile görevlilere yetecek büyüklükte bir konakta hizmeti yürütmeğe çalışmışlardır (80).

Yine Osmanlılarda, yargı hizmeti gece, gündüz, her zaman yapılmakta idi. Bu nedenle de Mahkemelerin daima açık bulundu- rulması gerekmekte idi (81).

Yargı işlerinde kadı ya da naiblerin dışında, başkâtip, kâtip- ler, mukayyid, mahkeme imamı, kethüda, fetih-han, muhızır-başı ve muhızır adındaki görevliler çalışmakta idiler. Ayrıca kassam muh- zırları, kâtipleri de bulunmakta idi (82). Örneğin, 11. yüzyılın ilk yarısında Ankara'da bir naib, bir başkâtip, iki kâtip, bir mukayyit, mahkeme imamı, kethüda, fetih-han ve muhızırbaşı ile tahminen 3-5 muhızır hizmet görüyordu (83). Ayrıca, kadı/naibin ve mahke- menin ayak işlerinde çalışan, mahkeme ve harem bölümünün temizliğini yapan çukadar ve saraydarlık hizmetlisi denilen yardım- cılar da vardı.

Kadıların yönetsel işlevlerine subaşı, yasakçılar/ases ve diz- darlar yardım ederlerdi (84).

Belediye hizmetlerinin görülmesinde de kadıya muhtesipler ve mimarbaşı yardım etmekte idi (85).

Kadılarının/naiblerin ve diğer görevlilerin gelirleri, alacakları ücretler konusunda Rifat Özdemir'in Ankara kitabında ve Musa Çadırcı'nın yukarıda sözü edilen makalesinde düzenli ve doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Konumuzu dağıtmamak amacıyla ayrıntı- lardan kaçınmakta ve sadece bu kaynaklara başvurulmasını öner- mekle yetinmekteyiz.

Osmanlı yargılama sisteminde, yukarıda sözüedilen kişilerden başka, bizim özellikle üzerinde durmak istediğimiz Şuhud'ül Hal denilen kişilerin de yer aldığını çeşitli Şeriyye Mahkemesi karar- larında görmekteyiz.

2 — ŞUHUD'ÜL HAL KURULU

ŞUHUD'ÜL HAL (86) denilen kişiler ya da kurul, Osmanlı yargılama sisteminin, gerçekten ilginç ve çağdaş mahkeme jürisini anımsatan; ancak, araştırmacıların ilgi alanı dışında kalmış bir unsurdur.

Şeriyye Mahkemeleri sicillerinde, kararların altında bazen hiç bir başlık konulmadan (87); bazen sadece şuhur, genellikle de şuhud'ül hal başlığı altında bazı kişilerin isimleri yer almaktadır (88). Bunların değişik işlemler için kullanıldığını söylemek şimdilik mümkün değildir. Ancak, herhangi bir başlık kullanılmadan isim yazılması halinde, yapılan işlemin çekişmesiz bir beyanın tesciline müteallik olabileceğini Ankara 2 No.lu Şeriyye Sicilindeki örneklerle dayanarak ileri sürebiliriz (89). Bu durumda bu kişilerin bir nev'i tutanak düzenleyici/zabıt mümzisi olduklarını sanıyoruz.

Şeriyye Mahkemesi kararları ile çeşitli araştırmalardan öğrendiğimize göre, inceleyeceğimiz kurumun genel ve yaygın adı şuhud'ül hal'dir (90). Aşağıda göreceğimiz gibi, daha sonraları 1838 tarihli Tarik-i İlmîyeye Dair Ceza Kanunnamesinde sözüedilen şuhud'u udul/adil de aynı nitelikte olmalıdır (91). Tanzimattan sonra, sadece cinayet davaları için varlığından sözedilen heyet-i udul/adil de bu kurumun devamı sayılmalıdır.

Şeriyye Mahkemesi sicillerinde bazı kararların altında şuhud-u tarik başlığına ve bazı isimlere rastlanmaktadır (92). Bu, ayrı bir kurumdur. Şuhud-u tarik, kitab'ül kazı ile kazı'ya, yani kendisi gaip olup vekili de kadı önünde hazır bulunmayan bir kişi aleyhine bir kimse tarafından bir belde mahkemesinde açılan dava ve ikame olunan delili o belde hakiminin dinleyip de delili tesbit ettikten sonra bunu o kişinin bulunduğu belde hakimine gönderdiği mektubu düzenleyen hakime ait olduğunu ikinci hakim huzurunda söyleyecek tanıklara verilen ad olup; hakim düzenlediği kitab'ül kazının/kitab-ı hükmün içeriğini şuhud-u tarike bildirmek zorundadır (93). Görüldüğü gibi, inceleme konumuz şuhud'ül hal ile ilgisi olmamakla birlikte, onun işlevlerinden bir kısmını, örneğin açıklık ilkesini sağlama görevini yüklediği açıktır.

Şuhud'ül hal kurulunu, inceleyebildiklerimiz içinde sadece bir (Tarih Sözlüğü) şöyle tanımlamaktadır: «Belediye örgütleri kurulmazdan önce kentlerin denetim ve yönetiminden sorumlu olan kadının danışma ve karar kuruluuydu. Bu kurulda müftü, müderrisler, esnaf ve eşraf temsilcileri, muhtesip ağa bulunuyordu. Vergi

uyuşmazlıkları, narh belirleme, temizlik ve diğer sorunlar bu kurulda görüşülmekteydi.» (94).

Bu tanımın yanlış yönlendirmesinin irdelemesini ve eleştirisini ileriye bırakarak kurumun ismi üzerinde durmak istemekteyiz.

Şuhud'ül Hal, şuhud kelimesinin çağrıştırdığı gibi, yargılanan veya tescil olunan olay hakkında doğrudan doğruya bilgisi olanları ifade etmemektedir. Kısaca yargılanan olayın tanıkları kastedilmemektedir; yargılamaya tanık olanları anlatmaktadır. İslam hukukuna göre, yargılama/kaza üç işlevi içermektedir ve bunlardan birincisi hakka tanıklıktır (95).

Yargılama/kaza, tanıklık olarak kabul edildiğine göre, şuhud'ül hal denilen kişiler ya da kurul da, hale=duruma yani yargılamaya tanıklık eden kişiler olmaktadır. Bu duruma açıklık getirmek için iki Şeriyye Mahkemesi kararını aynen aşağıya alıyoruz. Bu kararların incelenmesinden anlaşılacağı üzere, yargılanan olayın tanıkları ile yargılama durumunun tanıkları ayrı ayrı kişilerdir.

1. «Budur ki, Dimitri veled-i Mesihi nam zimmî meclis-i şerde, mürd olan Vasil veled-i Rüstem nam zimmetinde sekizyüz akçe vardır deyicek gibb'el içtihad İskender velid-i Kondil ve Mansur veled-i Mesihi nam zimmiler şehadetleri ile sabit olub kaydolundu. (Tarih yazılmamış) Şuhud'ül Hal: (yukardakiler-daha önce sicile kaydedilmiş karar sözkonusu ediliyor) Mehmet bin Ali ve Ahmet bin Yusuf ve diğer Ahmet bin Abdullah ve gayrihim. (başkaları (96).

2. «Veçh-i tahrir-i huruf oldur ki Sofular köyü kurbinde Saraçlar cemaatinden fevtolan Küçük bin Hamza'nın varisleri olan (...) nam üç nefer hatunlar müteveffayı mezkûrdan hak talebedenler bunun muvacesinde isbat etmek için Mehmet bin Bali Fakih'i vekil eyledikleri Ahmet Çelebi bin Menteş muvacesinde Satılmış bin İshak ve Devlethan bin Yusuf şahadetleriyle sabit olup sıhhatı tevkile hükmolunup macera tahrir olundu. Hurrîre fi evaili Şaban 960/1552 Şuhud'ül Hal: Hacı Ali bin Sinan ve Saraç bin Hızır ve Kılıç Deli bin Mehmet ve Benlü Ahmed bin Aybi ve Hızır bin Başyigit ve gayrihim (97).

Necdet Sakaoğlu'nun (Tarih Sözlüğünde) verdiği tanımdan şuhud'ül hal/yargılama durumu tanıklarının, bir kurul oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir başka yazar da, sadece duruşma sırasında mahkeme jürisi diyebileceğimiz şuhud'ül hal diye anılan, davaların önem derecesine göre sayıları azalıp çoğalabilen, halli zor konularda zaman zaman kadının/naibin bilgilerinden istifade et-

tiği, sicill-i mahfuza kayıt edilen davaların altına imzalarını atan ayrıca bir meclis de bulunuyordu demektir (98). Aynı yazar bu kurul/meclisin, mahkeme jürisine benzediğini bir makalesinde de ısrarla vurgulamaktadır (99). Mustafa Akdağ'ın bu konuda yazdıklarını ise aynen okumakta yarar vardır: «Kadının adli vazifesi bakımından pek mühim olan iki unsurdan daha bahsedeceğiz ki, Osmanlı adli teşkilatı için bunları bilmeye çok lüzum vardır. Bir defa, muhakemelerin mutlak surette aleni cereyan etmekte olmasına ehemmiyetle işaret etmeliyiz. Kadıların, davalara bakmak üzere yaptıkları oturumlarda, yanlarında şuhud'ül hal yahut udul-ül müslimin, şuhud'ül udul tabirleri ile davalarda bir bilirkişi heyeti halinde mevcudiyetlerine zabıt metinlerinde itina ile işaret olunan ve ayrıca sicile geçen kararların altında adları yazılı bulunan beş, altı ve bazen daha fazla sayıda şahitler heyeti vardır ki, bunlar muhakemeye bir jüri mahiyeti vermektedir. (...) Bundan başka kadı davaya baktığı esnada, onun bu müşahitlerle müşaverede bulunduğunu da biliyoruz.» (100). Bir başka yazar ise, kadıların görevlerini anlatırken, bütün bu muameleler kısa zabıtlar halinde ve tarih sırasına göre sicile kaydedilir, altına da mahkemede hazır bulunanların/şuhud'ül hallerin adları yazılırdı demekle yetinmektedir (101).

Şuhud'lü hal/yargılama durumunun tanıkları kurulunun üye sayısı kesin olarak saptanamamaktadır. Her ne kadar Mustafa Akdağ ve Rifat Özdemir, davaların önem ve derecesine göre sayılarının azalıp çoğalabileceğini yazmakta ise de, bu konuda genel bir hükümden sözetmemektedirler. Manisa Şeriyeye Mahkemesi sicilinde iki kişilik bir şuhud'ül hal/yargılama tanıkları kurulu saptadığımız gibi, birçok karar altında üç-dört kişilik kurullara da rastlamak mümkündür (102). Rifat Özdemir'in yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinde 8-10 kişilik, hatta 19 kişilik kurulların oluşturulduğu olayların varlığını görmekteyiz (103).

Yargılama tanığı olabilecek kişiler konusunda, elimizdeki Şeriyeye Mahkemesi kararları bazı ipuçları vermektedir. Müftüler, eşraf (nakib'ül eşraf kaim-i makamları), esnaf şeyhleri, müderrisler, kuzat'dan olanlar, âyan ve tahsildarlar, şuhud'ül hal olarak görev yapmışlardır (104). Ayrıca muhızlıların (105), mimarbaşlıların (106) ve muhtesiplerin (107) de şuhud'ül hal olarak mahkemelerde bulunduğunu bilmekteyiz. Bir kararda yeniçeri serdarının da şuhud'ül hal olduğunu tesbit etmiş bulunmaktayız (108). İmparatorluğun çöküş ve kadılığın bozulmuş dönemlerinde, mahkeme hizmetlilerinin de şuhud'ül hal olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır (109). Pek çok kararın altında ise belirleyici bir unvan olmaksızın isimler vardır:

Yukarıda tam metni alınan iki karar gibi. Bunlar halktan kişilerin şuhud'ül hal/yargılama tanığı olmasını engelleyecek bir hüküm bulunmadığını göstermektedir (110).

İnceleme imkanı bulabildiğimiz kararlardaki (şuhud-es-sabikun), (masebak) ve (sabık) kayıtlarından, aynı kurulun birkaç olayın yargılmasında tanıklık yapabildiği sonucunu çıkarmaktayız. Bazı kararlarda evvelkilerin yanına yeni bir kişinin katılabildiğini de görmekteyiz (111).

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan şuhud'ül hal adlı kurulun kimlerden teşekkül ettiği anlaşılacakla birlikte, kurulun kimlerden hangi oranlarda, ne zaman kurulduğu ve nasıl çalıştığı konusunda yeterli bilgiye erişebilmiş değiliz. Sadece 1838 tarihli Tarik-i İlmiyyeye Dair Ceza Kanunnamesi'ndeki bir hüküm, kurulun çok sonraki gelişmesine ve statüsüne ışık tutmaktadır. Sözü edilen Kanunnamenin ilgili hükmü aynen şöyledir: «...bir de muğlak ve halli müşkil bir dava zuhur edip de meselesini bilmediği halde tarafı fetvapenahiden ve taşrada ise bulunduğu beldenin müftüsünden fetva istemek ve müftü olmadığı halde uleması ile istişareye itina edip bu suretle dahi halli işkâl ve layıkı ile mesele istihraç olunmadığı takdirde hükümde tacil etmeyerek Dersaadetten fetva istemek ve sual eylemek ve verilecek ilamat vesair senedat-ı şer'iyenin siyak ve sebakları sukuku mutebereye/kadı fetvasına tatbik ve muktezayı şer'i şerife tevfiğ olunarak ledelhace ihticace salih olup asla ve kat'a bir ilişiği kalmayacak suretle tesviyesine bakmak ve **şuhudül adülün/udulün hüsnü tezkiyesi ile şahid-i zora (yalancı şahide)** dikkat olunmakla bunların hilafı hareketleri vukuunda icabı veçhile haklarında icrayı ceza oluna.» (112).

Metinde geçen adül/udul kelimesinin Kamus'ı Osmaniye göre karşılığı cinayette, cürmün olup olmadığına ve esbabı muhaffef bulunup bulunmadığına vicdanen karar veren ve intihap ile tarafı devletten alınan kimseler olarak gösterilmiş olup Fransızcadaki jüri kelimesini karşılamakta olduğu da açıklıkla belirtilmiştir. Metindeki biçimiyle yani şuhud-u adül/udul, bu tanıma göre, şuhud'ül hal olarak daha önceki tarihlerde gördüğümüz kurulun, 19. yüzyıla geldiğimizde almış olduğu isim olmalıdır. Akdağ'ın anlatımı da aynı kavramı paylaştığını göstermektedir (113).

Bu arada Bağdat ve Kahire'de noterlere, şuhud; Doğu'da ve Mağrip'te ise udul adı verildiğini de belirtmeliyim (114).

Yukarıda sözüedilen 1838 tarihli Kanunnamenin şuhud'ül hal kurulu hakkında fazla bir açıklık getirdiğini söylemek mümkün de-

ğildir. Sadece bunların bir sicilleri olduğunu, haklarında tezkiye düzenlendiğini ve bu tezkiyelerin/sicillerin daha düzenli ve dikkatli tutulmasının istendiğini görmekteyiz. Kanunnamede geçen şahid-i zor/yalancı tanık deyimi ise, elbetteki şuhud'ül hal ile ilgili olmayıp yargılanan olayın görgü tanıklarına yönelik bir düzenlemedir.

Şuhud'ül hal/yargılama durumu tanıkları/yargılama tanıklarının işlevi konusunda, yukarıda sözüedilen hüküm dışında, islam ve türk hukukunun genel ilkelerinden çıkarılması mümkün bazı başka sonuçlar da bulunmaktadır.

İslam Hukukunun istişare/şura ilkesini ve kadının danışarak hüküm vermesinin ve hüküm verirken yalnız bulunmamasının yararlarını yukarıda ilgili bölümde incelemiştik. Hatırlanacağı üzere, islam hukukunda kadının danışacağı kişiler fıkıh ve din adamlarıdır. İslamlaşmanın yoğunlaştığı 19. yüzyılda Osmanlılarda da aynı uygulamanın önerildiği Tarik-i İlmiyyeye Dair Ceza Kanunnamesinin yukarıdaki hükmünden anlaşılmaktadır.

Türklerin yargılama sistemlerinde de komşu ve konukların özel bir yerleri ve önemleri olmuştur. Bu duruma yukarıda değinilmişti. Sakaoğlu'nun tanımına göre, kadiya yardım eden bir danışma ve karar kurulu olarak nitelenen şuhud'ül hal kurulunun bu iki anlayışın yani islam şura/istişare ilkesi ile laik türk örfünün, kurumlaşmış bileşik bir şekli olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Bu durumda da, şuhud'ül hal kurulunun en önemli işlevlerinden biri yargılamada açıklık ilkesini gerçekleştirmek olmaktadır (115).

Bu kurulda, görevleri dolayısıyla özellikleri bulunan bazı kişilerin (mimarbaşı, muhtesip, mültezim, kethüda gibi) varlığı yargılama tanıkları kurulunu, bilirkişi kurumuna yaklaştırıyor ise de (116), ihtisaslarına giren olaylarda (narh, imar, vergi gibi) böyle bir işlevleri olsa bile, genellikle, danışma ve karara katılma etkinlikleri olduğu gerçeğe daha uygun düşmektedir.

Kadınların hangi hallerde tanıklar kurulu kurduğunu ve hangi davalar sırasında bu kurulla çalıştığının kesin delilleri elimizde bulunmamaktadır. Ancak, Sakaoğlu'nun Tarih Sözlüğündeki tanımının bu açıdan yanıltıcı olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Öncelikle, kadınların belediye işlerini görmesi diğer üç işlevi ile (yönetmel, yargısal, mali) bir bütün oluşturmuştur. Bu kurulun sadece (belediye örgütleri kurulmazdan önce kentlerin denetim ve yönetiminden sorumlu olan kadının danışma ve karar kurulu) olarak tanımlanması

kadıya yargısal değil yönetsel ağırlıklı bir kimlik verdiği için dolayı yanlıcıdır. İkinci olarak, tanımlamada belirtildiği gibi, bu kurulum sadece yönetsel ve mali işlerde değil, kadının asıl görev alanı olan yargısal alanda da işlevi olduğu, dar bir alanda yapılan bir araştırmada bile ortaya çıkmaktadır. Nitekim, yukarıda metne alınan iki kararla, dipnottaki kararlar bu durumu göstermektedir.

Sonuç olarak, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde, diğer müslüman ve islamiyeti kabul etmiş türk devletlerinden farklı olarak yargı gücünü tek bir organda bütünleştirdiklerini ve bu organın, kadılık kurumu olduğunu ve kadınların şer'i ve örfi hukuk kurallarını birlikte uyguladıklarını söyleyebiliriz. 17. yüzyılın sonlarından itibaren şeriat uygulamasının öne çıkarılma kavgasının yoğunlaşmağa başladığını; Tanzimattan sonra ise yeni örgütlenmelerin gündeme geldiğini görmekteyiz.

Osmanlı kadılık kurumunda, islam hukukunda sadece kişilerin yokluğunda yapılan yargılamada, kadı için tanıklık yapmak üzere kabul edilen şuhud-u tarik kurumu da geliştirilerek şuhud'ül hal kurulu olarak kadının bütün işlevlerinde görevlendirilmiştir.

Ancak, bugün için bu kurulun gerçek görevlerinin tesbit edildiğini söylemek mümkün değildir. Kurulun işlevlerinin açığa çıkarılması için şu dört soruya cevap vermek gerekmektedir :

1. Şuhud'ül hal kurulu, sadece yargılamada açıklık ilkesinin uygulandığının kanıtı olarak mı görev yapmakta idi?
2. Şuhud'ül hal kurulu, ihtisasları dolayısıyla yargılamada bulunan bir bilirkişi kurulu mu idi?
3. Şuhud'ül hal kurulu, görevleri dolayısıyla yönetimin/yürütmenin yargıda temsilini mi sağlıyorlardı?
4. Şuhud'ül hal kurulu, yargılamada karar aşamasında, kadıya yardım eden bir jüri görevi mi görüyordu?

Bugün için hukuk ve tarih araştırmacılarına düşen görev, bugüne kadar ihmal edilmiş şuhud'ül hal kurulunun niteliklerini gün ışığına çıkarmak ve çağdaş yargılama sistemi olan jüri ile itham sisteminin, hukuk tarihimizdeki ipuçlarını yakalamaktır.

-
- (1) DPT Adalet Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu 2 numaralı alt Komisyonuna TBB temsilcileri Av. Turan Aslan ve Av. Teoman Ergül tarafından sunulan rapor.
  - (2) VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlıklarından olmak üzere kurulan Adalet Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu, 2 numaralı alt komisyonu-

na TBB adına sunulan raporda savunulan reform düşüncesi raporda şu sözlerle benimsenmiş ise de; Komisyonun Başkanı Şükrü Özdemir, ay-
nen 1983 yılında yayınlanan V. Beş Yıllık Kalkınma Planı için yapılan
hazırlık aşaması sonunda düzenlenmiş rapor için yazdığı önsözün şu
cümleleri ile reform düşüncesini hayal ve düşünülemez olarak nite-
lemiştir: (Adalet Hizmetleri, Ankara 1983 ve 1989 baskı tarihli kitap-
ların önsözlerine bk.)

- (3) Faruk Erem, Ceza Yargılama Hukuku, 6. Baskı, sh.
- (4) Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi, 1987, C. II, sh.
- (5) İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, 5. Baskı, İst. 1988, Sh. 279, 280.
- (6) Kafesoğlu, age. 280; Bahaeddin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, (13. Yüzyıl sonlarına kadar), Ankara 1982, sh. 312.
- (7) Kafesoğlu, age. sh. 280.
- (8) Ögel, age., sh. 311-312.
- (9) V. Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, Ankara 1988, sh. 265.
- (10) Kafesoğlu, age. sh. 280; Ögel, age. sh. 329.
- (11) Gordlevski, age. sh. 265.
- (12) Ögel, age. 327.
- (13) Ögel, age. sh. 335.
- (14) Mehmet Altan Öymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1979, C. I, sh. 5-7.
- (15) Aynı eser, sh. 6, dipnot 1.
- (16) B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi), Abdülkadir İnan çevirisi, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987, sh. 235; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK, Ankara 1970, sh. 248.
- (16/a) Uzunçarşılı, age. sh. 250.
- (17) V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hakkı Dursun Yıldız çevirisi, Kervan Yayınları, İstanbul 1981, sh. 483.
- (18) Aynı eserden naklen sh. 483, dipnot 72.
- (18/a) Uzunçarşılı, age. sh. 248.
- (18/b) Uzunçarşılı, age. sh. 253.
- (18/c) Aynı eser, sh. 253.
- (18/d) Uzunçarşılı, sh. 248.
- (19) Vladimirtsov, age. sh. 259, dipnot 177.
- (19/a) Uzunçarşılı, age. sh. 254.
- (19/b) Uzunçarşılı, age. sh. 253, dipnot 5 den naklen İbni Batuta, Seyahatname tercümesi C. I, sh. 408.
- (20) Ebul-Ula Mardin, İslam Ansiklopedisi Kadı maddesine bk.
- (21) Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahatı Fıkhıyye Kamusu, C. I, sh.; C. 8, sh. 266; A. Refik Gür, yayınlanmamış doktora tezi, 2. Bölüm, sh. 21-30.
- (22) Bilmen, age., C. 8, sh. 266.
- (23) Bilmen, age. C. 8, sh. 210 ve dv.
- (24) Bilmen, age. C. 8, sh. 224.
- (25) Bilmen, age. C. 8, sh. 217: Kadının yanında kâtip bulundurması da bir sünnettir. Çünkü, kendisinin iştigali, halkın işlerine nazaran ziyade olduğundan kitabet işleriyle bizzat uğraşmağa kadir olamaz. Mamafih kitabete kadir olsa da buna bizzat tevelli etmekten ise bu hususda istinabede bulunması evladır.

- (26) Bilmen, age. C. 8, sh. 216.
- (27) Bilmen, age. C. 8, sh. 219.
- (28) Bilmen, age. C. 8, sh. 219.
- (29) Abdülkadir Udeh, İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk, Akif Nuri çevirisi, İhya yayınları, İstanbul 1976, sh. 67.
- (30) A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş İst. 1981, sh. 497, dipnot 269.
- (31) Gordlevski, age. sh. 100 ve dv.
- (32) Togan, age., sh. 387.
- (33) Togan, age. sh. 82.
- (34) Togan, age. sh. 387.
- (35) Barthold, age. 382.
- (36) Barthold, age. sh. 382, 383.
- (37) Gordlevski, age. sh. 109.
- (38) Gordlevski, age., sh. 105.
- (39) Kafesoğlu, age., sh. 354.
- (40) Gordlevski, age. sh. 266; Kafesoğlu, age., sh. 354.
- (41) Nizamül Mülk, Siyasetname, Nurettin Bayburtlugil çevirisi, İst. 1981, sh. 69.
- (41/a) Uzunçarşılı, age. sh. 87.
- (41/b) Uzunçarşılı, age. sh. 122.
- (42) Kafesoğlu, age. sh. 354; Uzunçarşılı, age. sh. 44.
- (42/a) Uzunçarşılı, age. sh. 98.
- (43) Kafesoğlu, age. sh. 354.
- (44) Uzunçarşılı, age. sh. 140.
- (45) Aynı eser, sh. 283.
- (46) Kafesoğlu, age. sh. 354.
- (47) Uriel Heyd, Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26:634.
- (48) Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı, 1984, sh. 83.
- (49) Parmaksızoğlu, İsmet: Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789), Ankara 1982, sh. 46-47.
- (50) Aynı eser, sh. 47.
- (51) Sencer, M., Din ve Devlet, sh. 98.
- (52) Heyd, agm. sh. 649.
- (53) Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1922, sh. 568; Ayrıca 2. Mustafa ile Şeyhülislam Feyzullah efendi için Bk. Reşat Ekrem Koçu, Osmanlı Padişahları, İstanbul 1981, sh. 287 ve dv.: II. Mustafa, 1695 yılında tahta çıktıktan sonra kendisine danışman ve Şeyhülislam olarak Erzurumlu Feyzullah efendiyi atamıştır. «Şeyhülislam genç hükümdarın hudutsuz itimadını suiistimal etti, tatmin edilmez hırs ve gururunun esiri oldu.», «Şeyhülislam efendi mensup olduğu ulema sınıfını ise bilhassa türlü hakaretlerle ezdi; en yüksek mevkilere kendi evladlarını ve yakınlarını tayin ederek ulemaya terfi yolunu tıkadı...», «Yüzbin kişiyi aşan bir kalabalığın toplandığı At Meydanında ihtilalın asker arasından çıkmış cahil fakat demirpençeli liderleri ulema ile beraber halk ve asker ağzından padişaha hitaben bir arıza, mahzar hazırladı, lisanı sert ve tehditkâr idi: —Şeyhülislam ile oğullarını azlet, cümlesi ile davamız var. İstanbul'a gönder, sen şevketli padişahımızın da hemen taht şehri olan İstanbul'a gelmeni rica ederiz, bu isteğimiziz

kabul olunursa ne ala, reddedilirse, İstanbul istediğini yaptırmak için Edirne üzerine yürüyecektir». Feyzullah efendi bu arızanın padişaha ulaşmasını engelledi; padişah tahttan indirildi ve Şeyhülislamı da öldürüldü (1703).

- (54) Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, sh. 466; Çetin Özek, Din ve Devlet, sh. 371.
- (55) Heyd, agm. sh. 649.
- (56) Taner Timur, Osmanlı hukukuna atfedilen ikili yapının aslında İslam uygarlığının doğuşu sürecinde mevcut bir olgu olduğu görüşündedir. Osmanlı Kimliği, İstanbul 1986, sh. 56.
- (57) Ortaylı, İ., Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki rolü Üzerine, Amme İdaresi Dergisi, Mart/1976, 9:96.
- (58) Rıfat Özdemir, 19. yy.ın ilk yarısında Ankara, 1986, sh. 186; Münir Atalar, Şer'iyye Mahkemelerine dair Kısa Bir Tarihçe, A.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1980, sh. 303 ve dv.; Halit Ongan, Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili, Ankara 1958, sh. XXXIII ve dv.; A. Refik Gür, Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi, İstanbul Edebiyat Fakültesi doktora tezi (1971), yayımlanmamıştır. (Tek nüshası elinde bulunan Yargıtay Üyesi Yargıç Sayın Nihat Aryol'a eseri inceleme fırsatı verdiği için teşekkürlerimi sunarım.)
- (59) Özdemir, R., age. 201; Ortaylı, agm. 105.
- (60), (61) Özdemir, age. sh. 202.
- (62) İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 1948, sh. 232.
- (63), (64) Özdemir, age. 179, 178.
- (65) Uzunçarşılı, ...Merkez, sh. 231.
- (66) Uzunçarşılı, ...İlmiye, sh. 109.
- (67), (68), (69), (70) Aynı eser, 122, 126, 128, 131.
- (71) Ahmet Mumcu, Divan-ı Humayun, Ankara 1986, sh. 85 vd.
- (72) Ortaylı, agm. 97, 98: «İstanbul'da beş mahkeme olup bunların yeterli olmadığını, hususen kış mevsiminde uzaktan gelmenin zor olduğunu bildirmişsin. Tahkik edip gereken yerde bir mahkeme ihdas edüp, icra-yı ahkam-ı şer'iyye eyleyesin.» (2 Safer 944/1385 de İstanbul kadısına ferman).
- (73) Akdağ, age. 73 ve 82-102.
- (74), (75) Özdemir, age. 178.
- (76) Ortaylı, agm. 99.
- (77) Özdemir, age. 179.
- (78) Musa Çadırcı, Tanzimatın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 tarihli «Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesi», Türk Araştırma Dergisi, XIV, Ankara 1983, sh. 144-145.
- (79) Ortaylı, agm. 97.
- (80) Ortaylı, agm. 105-106.
- (81) Özdemir, age. 184.
- (82) Özdemir, age. 185.
- (83) Özdemir, age. 186-200: a) Başkâtip: Önemli bir makamdır. Kadı veya naibin, çeşitli nedenlerle görev başında bulunmadıkları zaman, tam yetki ile onların görevlerini yapmakta idiler. Atanmaları özel bir usule bağlı olan başkâtipler mahkeme gelirlerinden belirli bir pay alırlardı. Görev süreleri kesin olarak belli olmamakla beraber, sık sık değişen

kadı ve naiblere karşılık başkâtip ve kâtiplerin ölünceye kadar görev yaptıkları oluyordu. b) Kâtipler: mahkeme mukayyidleri ve imamları arasından atanırlardı. Mahkeme içinde kendilerine ayrılan odalarda oturan kâtipler, duruşma tutanaklarının tutulması, tutanakların sicille kaydının yapılması gibi görevler yaparlardı. Yazıların imla kurallarına uydurulması, kadı ve naiblerin verdiği hüccet, ilam ve mürasele gibi yazılar ile merkezden gelen ferman, berat, mektup, buyruldu gibi yazıların sicillere geçirilmesi ile naib veya kadının vereceği sair işleri yapmakta idiler. Ayrıca görevlendirilmeleri halinde mahkeme dışında görülmesi gereken olay yerine giderek gerekli incelemeyi yapmakta ve sicile kaydetmekte idiler. Ücretlerini kalemiyye, kaydiyye namı altında toplanan paralardan alırlardı. c) Mukayyid: Asıl görevi sicillerin usulüne göre tutulması, yazıların tam, doğru ve okunaklı olmasını sağlamaktır. Ayrıca keşfe de gönderilirdi. Başkâtip ve kâtiplerin yardımcısı olan mukayyidler naibin teklifi üzerine padişah tarafından atanırlardı, Bir süre bu görevi yaptıktan sonra kâtipliğe geçerlerdi. d) Mahkeme imamı da mukayyid gibi kâtipliğe geçilmesi mümkün olan görevlilerdendi. Mahkeme binası içindeki mescide mürasele ve beratla atanırlardı. Dini görevlerinden ayrı olarak kâtiplere de yardım ederlerdi. e) Kethüda'ların atama biçimi tam olarak belli değildir. Mahkeme içinde mutemetlik, vezne işlerini yürütür, personelin maaşlarını verirlerdi. Mahkeme dışında keşif ile de görevlendirilirdi. f) Fetih-Han: Padişah beratı ile naibin müraselesi üzerine Kur'am Kerimi ezberlemiş, ilmi-kıraatte başarılı, sesi güzel kişiler arasından, her sabah Mahkemede Sure-i Fetih okumak üzere atanırlardı. Mahkemenin ikinci derecede önemli kişilerindendir. g) Muhzırbaşı ve Muhzırlar: Osmanlı yargı düzeninde adli polis örgütü diye isimlendirilmesi mümkün bir örgütü oluşturmakta idiler. (Akdağ, TT. I: 337; II:100-103). Muhzırbaşı ve muhzırların belli görevleri, mahkemelerin istediği kişileri getirip götürmek, duruşmaların seyrini bozacak olayların çıkmasını önlemek, mahkemece el konulmuş eşya ve paraları korumak ve suhud'ül hal üyeliği yapmak idi. Ayrıca gözaltına alınmış kişilerin konaklarını beklemek, konaklardan çıkışı ve başkalarının konağa girişini engellemek görevleri idi. h) Kassam muhzırları, kâtipler ve çukadarlar'ın görevleri, ücretleri konusunda 1811 tarihli bir ferman vardır. Bu fermanla, müslim ve zımmî öldüğü vakit, terekelerinin mahkemece itina ile yazılması, eytam mallarının titizlikle korunması, kassam, kâtip ve çukadarlarının eytam/yetimlerin mallarına el koymamaları, bu işte ancak kassamların birbirlerine kefil olarak tereke akçesi almaları, eğer bu akçeleri kaybederlerse kendilerine tazmin ettirilmesi, kassam muhzırları tarafından bir kişinin müstakil olarak mukayyid tayin edilmesi, büyükçe bir defterin başına kassam muhzırlarının isimlerinin yazılması, bir tereke vukuunda varislerinin isimlerinin muhzır, kâtip ve çukadarların isimleri altına yazılması, hergün satılan terekeden kaç kuruşun peşin olarak, ne kadarının kişiler üzerinde kaldığını gösteren pusulanın tereke kâtibi ve çukadarı tarafından getirilerek mukayyide verilmesi ve deftere kaydettirilmesi, kişiler üzerinde kalan akçenin tahsil edilmesi için mukayyidin muhzırlarına tenbih etmesi, tahsil olundukça defterine kayıt olunması, para tamamlandıktan sonra ölenin borcu ve çıkartılması gereken diğer para-

lar çıkartıldıktan sonra terekede kalan paradan ücret-i kassamiye, kâ-tibiyye ve huddamiyye adları altında onda bir, zekat örneğinde oldu-ğu gibi binde yirmibeş kuruş alınması, beyan edilirse şer'i esasa göre taksim edilmesi, vesayet hüccetinden katıbiyyeden başka ücret alınmaması, tereke tamamlanmadan, akçesi tam olarak toplanmadan resm-i adi alınmaması, terekeden kâtip, muhızır ve çukadarın meta ve eşya almamaları gibi hususlar hükme bağlanmıştır.

(84) Özdemir, age, sh. 200.

(85) Ortaylı, agm. 100 ve dv.: a) Subaşı: 16.yy. sonlarından itibaren Beylerbeyi ve sancak beyleri tarafından atanırlardı. Subaşının asayişle ilgili görevi şehir içine mahsus değildir. Esasen her sancak, kazaya tekabül eden subaşılıklara ayrılmıştı. Subaşının tayinini Beylerbeyi ve Sancakbeyi bir mektupla kadıya bildirir ve bu durum sicile kaydedilirdi. Subaşının iki görevi vardı. Birincisi, mali nitelikli görevlerdi. (Bad-ı hava adı altında toplanan cürm ü cinayet, niyabet, resm-i gibi vergi toplamak). İkinci gurup görevleri ise kolluk görevleridir. Kadının hükümleri ile merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek, suç işleyenleri takip edip yakalamak, koğuş-turmak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak şeklinde özetleyebiliriz. Şüpheli kimseleri takip edip yakalayabilir, ancak kadı hükmü olmaksızın cezalandıramaz. Bu gibileri gece gündüz mahkemeye sevk etmek yetkisi vardır. b) Yasakçılar/Ases: Subaşının yardımcılarıdır. Bunlar geceleri çarşı ve pazar yerlerini beklerlerdi. c) Kale dizdarları: Beylerbeyi, sancakbeyi ve kadının denetimi altındaki şehrin iç kalesinin ve bu kaledeki hazine ve mühim evrakın koruma ve düzeninden sorumludurlar. Osmanlı kadıları, sancakbeyi ve beylerbeyinin devamlı sefere gittikleri zaman esasında şehrin yönetiminden ve güvenliğinden birinci derecede sorumlu idiler. d) Muhtesipler: Çarşı, pazar narh kontrolüyle, meskukatın rayicini kontrol eden bir görevlidir. Onaltıncı yüzyılda muhtesiplik iltizamla verilen bir görevdi. Diğer islam devletlerinde dini niteliği ağır basan ihtisap işi, Osmanlılarda daha ziyade günlük hayatı denetle-mekte idi. (Yrd. Doç. Dr. Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisap Müessesesi, İstanbul 1987, sh. 38) e) Mimarbaşı: Şehrin imar düzeninin denetimi konusunda kadının başyardımcısı idi. Su yolları ve surlar ve yollar üzerine bina yapılmaması, sundurmaların sokağa sarkmaması, azınlık semtlerindeki evlerin içine hamam yapılmaması, mezarlık ve pazar yerlerinin nakli kadının iznine ve onun yürüteceği muameleye bağlıdır. Kadının başmüşaviri ve yetkili adamı mimarbaşı olmakla birlikte son makam kadıdır. İnşaat işçilerinin ücretlerinin ve malzeme fiyatının tesbiti mimarbaşı ile lonca temsilcilerinin kadı huzurunda toplanmasıyla yapılır ve sicile kaydedilirdi.

(86) Ortaylı, agm. sh. 104.

(87) Özdemir, age. 185; Özdemir, Osmanlı Döneminde Din ve Sosyal Yapı-ların İnşası, Tamiratı Üzerine Bazı Bilgiler, TAÇ Dergisi 2:6; İbrahim Gökçen, Saruhanlıda Yürük ve Türkmenler, Manisa 1946, sh. 27 ve devamındaki Manisa Şeriyeye Mahkemesi kararları İbrahim Gökçen, Saruhan Zaviye ve Yatırları, Manisa 1946, sh. 33 ve devamında yayın-lanan kararlar; Edip Ali Baki, Meçhul Halk Tarihinden, (Afyonkara-hisarda XVII., XVIII. Asırlarda), Yeni Matbaa, Afyon 1951, 104, 105,

107-108; Edip Ali Gökçınar (Edip Ali Baki ile aynı kişidir) Eski Zamanlarda Afyon'da Yaşayış adlı dizi yayının IV. bölümü, Taşpınar, aylık Afyon Halkevi Dergisi, 5:51, 29 İkincikanun 1937.

- (88) Gökçen, ...Türkmenler, sh. 88 deki H. 1022/M. 1613 tarihli kararı; Edip Ali Baki, Meçhul..., sh. 108 deki H. 1083/M. 1672 tarihli kararı; ayrıca Halit, Ankaranın 1 no.lu Şeriyye Sicili, Ankara 1958 ve aynı yazarın Ankaranın 2 numaralı Şeriyye Sicili, Ankara 1974 adlı kitaplarındaki kararlara bk.
- (89) Aynı kaynaklardaki Şeriyye Mahkemesi kararlarına bk.
- (90) Halit Ongan, Ankaranın 2 no.lu Şeriyye Sicili adlı kitabındaki kararlara bk.
- (91) Yukarıdaki kaynaklara ve 42 numaralı dipnottaki eserlere bk.
- (92) Akdağ, TT. sh. 404.
- (93) Örneğin, Gökçen, Saruhanda Yürük ve Türkmenler, sh. 36-37 deki H. 961/M. 1563 tarihli Manisa Şeriyye Mahkemesi kararı: «sebebi tahri-i kitab-ı nakli-şer'i oldur ki işbu hamil ül kitab Veli bin Ahmet'ten dava ve istişhad saadır oldukça sonra men el-udul Seyyid Ali bin ve Hasan bin salih şahadet edip,...hükümet-i şerifleri vaki olan kaza-yı Minas'da (...) nahiyesinde Saruhaniler cemaatinden Yusuf bin Hacı Mustafa elinde olan safi beyaz tülü yelesi ve pürçeği gür sekiz yaşında yund mezkûr Veli'nin kezalik beyaz tülü yundundan doğmuş mülk yundudur kimseye satmadı ve bağışlamadı elan mülküdür deyu edayı şahadet eylediklerinden şahadetleri hayyiz-i kabulde vaki olub hakikat-ı hal inha olundu. Hurrire fi 6 Cemayizelevvel sene 961/M. 1563 Şuhud üt tarik: Dede bin Fakih ve Kamza Fakih bin Musa ve Pier Ali bin Hamza.
- (94) Bilmen, age. 234-236.
- (95) Necdet Sakaoğlu, Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- (96) Bilmen, age. 8: 211: «Bir hakimde üç sıfat vardır. Şöyle ki, bir hakkı isbat bakımından **şahid** mesabesindedir. Bir hak ile emr, bir haksızlıktan nehy cihetinden de **müftü** makamındadır. Emr ve nehy ettiği şeyleri ilzam ve infaz cihetinden de **velayet** ve **satvet sahibidir.**»
- (97) Ongan, Ankara'nın 2 numaralı..., sh. 9.
- (98) Gökçen, age. 35.
- (99) Özdemir, Ankara, sh. 185.
- (100) Özdemir, agm. 24-25.
- (101) Akdağ, age. I:404.
- (102) Ongan, Ankara'nın 1. numaralı..., XXXIV.
- (103) Gökçen, Zaviye..., sh. 49 daki 984/M. 1575 tarihli karar.
- (104) Özdemir, agm. 25-26.
- (105) Özdemir, Ankara, 186.
- (106) Özdemir, aynı eser, 198.
- (107) Özdemir, aynı eser 213, Özdemir, agm. 24.
- (108) Sakaoğlu, Tarih Sözlüğü; Ziya Kazıcı, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, İstanbul 1987.
- (109) Gökçen, Zaviye, sh. 83 deki H. 1023/M. 1614 tarihli kararı.
- (110) Edip Ali Baki, Meçhul..., 104-105 deki H. 1069/M. 1075 tarihli karar.
- (111) Yukarıdaki şeriyye sicilleri ile ilgili tüm kaynaklarda bu tür kararlar çokça vardır.

- (112) Gökçen, Saruhanda, 53; Ongan, 2 numaralı..., sh. 103.
- (113) Çadırcı, agm. eki kanunname metni.
- (114) Şemsettin Sami, Kamus'ı Osmani, ayrıca bir diğer sözlükte de udul, adil şöyle tanımlanmıştır. «Hakkı teslim eden, adiller. Heyet-i udul bir aradır'a, fransızcadaki jüri karşılığı olarak kullanılmıştır. Tercüman yayınları arasında çıkan Temel Türkçe Sözlükte de (İstanbul 1985) Kamus'ı Osmanideki tanımı görmekteyiz.; Akdağ, TT., I:404-405.
- (115) İsmet Kayaoğlu, İslam Kurumları Tarihi, Ankara 1985, 40-44.
- (116) Akdağ, age. I:404.
- (117) Akdağ, age. I:404.